ЖИЗЗАХ ВОҲАСИНИНГ ТАРИХИЙ ТОПОНОМИЯСИ ҲАҚИДА БАЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Қ.Алманов
Гулистон давлат университети доценти
Гулшода Отақулова
Гулистон давлат университети талабаси

Дунёда яшаётган халқларнинг ўтмишда яшаган ҳудудларини, уларни тилини, маданиятини аниқлашда жой номларининг аҳамияти ниҳоят катта эканлиги топонимика фанида аллақачон ўз исботини топган. Қадимий Жиззах воҳасида

мавжуд бўлган Уструшона давлатининг аҳолиси ва ундаги жой номларининг тарихий аҳамияти ҳақида ҳам шундай фикрларни айтишимиз мумкин. Марказий Осиёда ҳусусан, Жиззах воҳаси ҳудудларида туркий тиллар асосида ясалган жой номлари қадимдан мавжуд бўлиб келган ва ўрта асрларда кўпчиликни ташкил этган, ҳозирги вақтда эса маҳаллий топонимиянинг асосини ташкил этади. Воҳа топономияси билан боғлиқ илмий тадқиқотлар олиб борган Қ.Ҳакимовнинг ёзишича, Жиззах воҳасидаги жой номларининг маълум бир қисмини су-дча ва шарқий эроний тилларга бориб тақалувчи жой номлари ташкил этиши, лекин улар воҳа топономиясида катта ўринга эга эмаслиги такидланиб, жой номларининг катта қисмини туркий топонимлар ташкил этиши такидланади[1]. Бунга мисол қилиб воҳанинг Зомин, Янгиобод, Бахмал туманлари аҳоли пунктлари номлари таркибида туркий топонимлар билан бирга қадимий суғдий ва эроний субстрат топонимлар учрашлигини айтиб ўтмоқчимиз. Ғаллаорол, Жиззах ва Фориш ҳудудларидаги топонимлар таркибида этнотопонимлар ва жойнинг географик хусусиятига қараб номланган географик объектлар кўпроқ. Бу ҳудудлардаги топонимларнинг катта қисмини этноойконимлар ташкил этиши уларнинг пайдо бўлиш вақти шаклланиши тоғрисида маълум бир тадқиқотлар амалга оширилган. Илк ўрта асрларда мавжуд бўлган туркий тилдаги жой номлари Ўрта Осиёнинг топонимиясида тобора салмоқли ўрин эгаллаб, ўрта асрларда энг бой қатламни ташкил этган. Шунинг учун бундай улкан минтақанинг, шу жумладан Марказий Осиёнинг, топонимиясини этимологик таҳлил қилишда, биринчи навбатда туркий тиллар соҳасига мурожаат этиш талаб этилади. Воҳа антик ва тарихий манбаларда дастлаб “Суғд орти сак ўлкалари”, кейинчалик “Уструшона” номи билан алоҳида маъмурий ҳудудни ташкил этган. Шимолда Дашти Қипчоқ, ғарбда Суғдиёна, шарқда Тошкент ва Фарғона, жанубда Туркистон тоғлари билан чегараланган. 18 та ҳудудий рустоққа бўлинган. Манбаларда Уструшона хитой, араблар билан яқин алоқа ўрнатган[2]. Мўғуллар истилоси даврига қадар алоҳида вилоят сифатида қайд этилган бўлиб, унинг ҳудуди асосан тоғликлардан шимол томон пасайиб текислик ва даштдан иборат бўлган. Унинг тоғлик ва текислик майдонлари ҳозирги Ўзбекистоннинг Жиззах ва Сирдарё вилоятлари, қолган қисми эса Тожикистоннинг Сўғд вилояти, Ўратепа (Истравшан) туманини ўз ичига олган.

Воҳанинг тарихий топономияси бир қатор топонимист олимлар томонидан қисман тилга олинган. Хусусан, топонимист олимлар В.А.Никонов, Э.М.Мурзаев, Б.Р.Логашова, А.Л.Хромов, Т.Н.Пахалина, Л.Х.Толстова, В.П.Яйленко, Г.У.Умурзаков, В.У.Махпиров шунингдек ўзбек топонимист олимлари Ҳ.Ҳасанов, С.К.Қораев, Т.Н.Нафасов, А.К.Турғунов, А.Зокиров, Қ.Ҳакимов, Т.Эрназаровларнинг топонимикага оид илмий асарлари ва топонимик луғатларида Жиззах воҳасининг тарихий топонимлари қисман, кўпинча бир-икки атама даражасида қайд этилган. Суғдшунос олимлар П.Б.Лурье ва Х.Тремблай Ўрта Осиёдаги суғд топонимларининг тадқиқоти ва этимологиясига бағишланган бир қатор мақолалар эълон қилганлар. Тарихчи олим Ш.С.Камолиддин Ўрта Осиёдаги туркий топонимларга бағишланган махсус китобида Уструшона вилоятидаги айрим туркий жой номларини қайд этган. Топонимик адабиётларда қайд этилишича, Ўрта Осиё ҳудудига оид қадимги топонимлар орасида келиб чиқиши эроний тилга оидлар бир мунча кўпчиликни ташкил этади деган фикрлар мавжуд. Тожик академиги Н.Неъматовнинг “Илк ва ўрта асрларда Уструшона” китобида Уструшона ҳудудидаги топонимик атамаларнинг асосий кўпчилиги келиб чиқишига кўра форс тилига боғлаб берилган. Ҳолбуки, Уструшонанинг бугун Жиззах ва Сирдарё вилоятлари таркибига кирган ҳудудларга тегишли тарихий топонимик атамаларнинг келиб чиқишини ҳам форс тили билан боғлаб қаралганда, атамаларнинг этимологик таҳлили кутилган натижани бериши қийин. Мисол учун, Жиззах вилояти ҳудудида 50 дан ортиқ номдаги булоқлар бор бўлиб буларнинг катта қисми туркий

[1] Ҳакимов Қ.М. Жиззах вилояти географик номларининг транскрипцияси ҳақида // Ўзбекистон миллий атласини яратишнинг илмий-услубий асослари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. - Тошкент, 2009. - б. 218-219.

[2] Қ.Алманов. Ғарбий Турк хоқонлиги даврида Уструшона.тарих фанлари фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисертация автореферати- Қарши, 2021.Б21-22

тил билан боғлиқдир. Масалан, Оқ булоқ, Кўк булоқ, Кўр булоқ, Қўтирбулоқ, Музбулоқ, Узунбулоқ, Товоқ булоқ, Коса булоқ, Тош булоқ ва Эгиз булоқ Кўрпабулоқ, Совуқбулоқ, Қашқабулоқ (уруғ маносида ҳам бор), Ойдинбулоқ кабилар. Аммо бирон бир ўринда булоқларнинг номланишида "чашма" атамаси учрамайди.

Умуман, Ўрта Осиё тарихий топонимлари (маълум ҳудудлар, маълум манбалардаги тарихий топонимлар) ҳақидаги мақолалар, қисман луғатлар эълон қилинди. Булар қаторида Ғ.Б.Бобоёровнинг "Илк ўрта асрларда Чоч воҳасида туркий топонимлар", "Ўзбекистон ҳудудида қорахитойлар давригача бўлган қадимги туркий топонимлар", В.И.Вайнбергнинг "Қадимги ва илк ўрта асрларда Турон этногеографияси", И.Г.Добродомовнинг "Дарё" эмас, балки "аёл" (топонимик этимологиянинг ишончлиги ҳақида), М.Исҳоқовнинг "Номи азал Туркистон", Ш.С.Камолиддиннинг "Қадимги исмлардан ясалган жой номлари", "Мовароуннахр" ва "Туркистон" географик номлари қўллаш масаласига доир", "Ўрта Осиёнинг қадимги туркий топонимияси", С.К.Қораевнинг "Ўрта Осиёнинг қадимги туркий топонимлари", "Ўзбекистон топонимлар луғати", "Топонимика жой номлари ҳақидаги фан", И.В.Куклинанинг "Антик манбалар бўйича Скифия этногеографияси", М.Мамедовнинг "Халқ номлари жой номларида", шунингдек, Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғатит турк" асари ва туркий географик топонимика масалалари, Э.М.Мурзаевнинг "Туркий топонимика", "Туркий географик атамалар луғати", Т.Нафасовнинг "Ўзбекистон топонимлари изоҳли луғати", Ҳ.Ҳасановнинг "Ўрта Осиё жой номлари тарихидан", А.Л.Хромовнинг "IX-XII асрларда Ўрта Осиё топонимикаси шаклланишининг баъзи хусусиятлари", Т.Эрназаровнинг "Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи", "Номшунослик масалалари" каби ишлар алоҳида эътиборга молик.Алоҳида қайд этиш лозимки, ушбу тадқиқотларда ҳам Қадимий Жиззах воҳасининг тарихий топонимияси эътибордан деярли четда қолган. Ҳолбуки, бу ҳудудларда мавжуд бўлган Уструшона қадимдан Буюк Ипак йўлида жойлашган бўлган. Араб сайёҳлари қолдирган маълумотларга кўра Уструшонада Буюк Ипак йўли Фарғона, Тошкент, Ўтрор йўналишларига қараб уч тармоққа ажралган.Манбаларда қайд этилган Уструшонадаги мавжуд 400 қўрғон ёки карвонсаройнинг кўпчилиги Буюк Ипак йўлининг ана шу уч тармоғи ҳудудида жойлашган.Бинобарин, қўрғон ва карвонсаройлар, шаҳару қишлоқлар билан боғлиқ атамалар Уструшонанинг ички географик схемасини, шу асно унинг географик харитасини яратиш имконини ҳам беради. Энг муҳими, Жиззах воҳасида яшаган халқларга тегишли атамаларни этимологик таҳлил орқали халқларнинг тили, топонимларини номлашдаги таянч асослар ҳақида ҳам маълум хулосага келинади.

Аммо, Жиззах воҳасининг тарихий топонимиясини тадқиқ этишга бағишланган махсус илмий тадқиқот шу вақтгача олиб борилмаган. Маълум бир тадқиқотчилар турли ракурсларда этибор қаратиб ўтишган. Таъкидлаш лозимки, бир ҳудуд билан боғлиқ холда тарихий топонимияни тарихий-географик манбалар ва хариталар асосида тадқиқ этиш ва этимологик тахлил килиш кадимги замонда яшаган халқлар билан боғлиқ бой материалларни ўрганиш имконини беради. Афсуски, бу борада хам Жиззах воҳаси тарихий топонимияси махсус ўрганилмаган.

Ўрта асрлар Жиззах воҳаси ҳақида маълумот берувчи ёзма манбаларнинг асосий қисми - илк ўрта асрлар хитой ва суғд ёзма манбалари, ривожланган ўрта асрларга оид араб ва форс тилли муаллифлар асарларидан иборатдир. Ўрта асрлардаги Жиззах воҳаси ҳақида нисбатан тўлиқ маълумотларни IX-X асрлар ва ундан кейинги даврларда яшаган араб ва форс тилли муаллифлар асарларидан олишимиз мумкин[1]. Ибн-Хавқал Уструшона шаҳарлари ҳақида шундай ёзади: «Бу вилоятнинг энг катта шаҳари уструшоналиклар тилида – Бунжикет дейилади…. Мамлакат ҳукмдори, эркак аҳолиси тахминан 10000 кишини ташкил қилувчи, Бунжикат шаҳрида яшаган. Шаҳарда ҳар бири алоҳида девор билан ўраб олинган шаҳристон ва работ бўлиб, улар яна умумий девор билан ўраб олинган. Шаҳристонда жоме масжиди ва арк жойлашган»[2] Яқут Хамовий Уструшона шаҳарлари ва улар ўртасидаги

[1] Негматов Н.Н. Уструшана в древности и раннесредневековье. – Сталинабад. 1957. –161с.
[2] Бетгер Е.К. Извлечение из книги "Пути и страны" Абу-л Касима ибн Хаукаля. // ТСАГУ. Вып. CXI. -Т., 1957. –С. 13-40.

масофалар ҳақида «… Зомин Самарқанд томондаги шаҳарчанинг номи бўлиб, Уструшона вилоятларидан бири. Уструшонанинг энг катта шаҳари Бунжикат, ундан кейин катталикда Зоминдир» деб маълумот беради.[1] Бошқа тарихчи ва географлар ўз асарларида юқоридаги муаллифларнинг Уструшона ҳақидаги маълумотларини такрорлаш билан бир вақтда, уларни маълум даражада тўлдириб келдилар.

Сўнгги йилларда, хусусан, Мустақиллик даврида Ватанимиз тарихини ўрганишда ҳар бир тарихий топонимик атамани изоҳлашга бўлган талабнинг ортиб бораётганлиги тарихий топонимиканинг ривожланишига кучли таъсир этди.Натижада, топонимик луғатлар яратила бошланди. Бу борада, Т.Эрназаровнинг “Номшунослик масалалари” (Т.,2010), “Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи” (Т.,2002), С.Қораевнинг “Ўзбекистон топонимлар луғати” (Т.,2010), Э.М.Мурзаевнинг “Туркий географик номлар луғати” (М., 1996) каби асарлари алоҳида қимматлидир.Шунингдек, Ш.С.Камолиддиннинг “Ўрта Осиё қадимги турк топонимияси” (Т., 2006) асари Уструшона вилоятининг тарихий топонимиясини ўрганишда муҳим ўрин тутади.Илмий ишда ўзбек ва рус тилларида топонимика ва тарихий топонимика бўйича яратилган асарларга таянган ҳолда илмий мавзу юзасидан тарихий топонимиянинг шаклланишида ҳудудда яшаган халқнинг тутган ролини кўрсатишга алоҳида эътибор қаратилади. Ватанимиз тарихини, шунингдек, Жиззах, Сирдарё вилоятлари тарихини яратишда ҳудудга доир ҳар бир топонимик атамаларнинг тарихий илмий таҳлилидан фойдаланилганда унинг таъсирчанлиги ва халқчиллиги ошади.Халқимизнинг, биринчи навбатда, ёшларимизнинг ўзлари яшаётган ҳудуд номининг маъноси, келиб чиқиши ҳақида аниқ тушунчага эга бўлиш имконияти яратилади. Қолаверса, Ўзбекистоннинг тарихий топонимияси Жиззах ҳудудининг тарихий топонимияси билан бойитилади. Шунингдек, келгусида Ўзбекистоннинг тарихий топонимикаси луғатини бойитишда амалий аҳамият касб этади.